

تحلیل لایه‌لایه‌ای علت‌های عدم توسعه در ایران: رویکردی تحلیلی برای شناسایی موانع و راه‌کارهای پیشرو

خلیل کولیوند*

روح‌الله بیات**

احمدرضا طالبیان***

سال ششم، شماره ۲۲، تابستان ۱۴۰۴ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸

چکیده

توسعه یکی از اهداف کلیدی هر کشوری قلمداد می‌شود؛ اما این مسیر در کشور ما ایران، با چالش‌های متعددی روبه‌رو بوده است. این پژوهش با استفاده از رویکرد تحلیل لایه‌ای دلیل‌ها، به بررسی دلایل توسعه‌نیافتگی در ایران پرداخته و تلاش دارد تا موانع اصلی و راه‌کارهای پیش‌برنده را شناسایی کند. روش تحقیق، کیفی بوده که با ۱۱ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با خبرگان آغاز و پس از سه مصاحبه تکمیلی به اشباع نظری رسید. در این پژوهش در مجموع، ۲۳ متخصص مشارکت داشتند. یافته‌های پژوهش در چهار لایه تحلیل شدند: در لایه لیتانی، ۱۱ دلیل؛ در لایه علل اجتماعی-ساختاری، ۲۴ دلیل؛ در لایه جهان‌بینی و گفتمان‌ها، ۱۴ دلیل و در لایه استعاره‌ها و اسطوره‌ها، ۱۲ دلیل شناسایی شد. سپس، طی سه مرحله دلفی فازی، ۲۷ دلیل از ۶۱ دلیل اولیه تأیید شد. مهم‌ترین دلایل نهایی شامل تحریم‌های بین‌المللی، بیکاری نخبگان، سوءمدیریت، اقتصاد رانته، بوروکراسی ناکارآمد، گفتمان‌های متناقض و استعاره‌های منفی توسعه بودند. یافته‌ها نشان داده است که توسعه‌نیافتگی ایران ریشه در ساختارهای عمیق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارد و حل آن نیازمند اصلاحات اساسی، تغییر نگرش‌ها و سیاست‌گذاری‌های هدفمند است.

واژه‌های کلیدی: تحلیل لایه‌لایه‌ای دلیل‌ها، عدم توسعه، ایران، رویکرد تحلیلی، موانع و راه‌کارها

طبقه‌بندی JEL: O11, O15, O21, O43, P21

* دانشجوی دکتری آینده‌پژوهی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین و مدرس دانشگاه پدافند هوایی خاتم‌الانبیاء(ص)، تهران، ایران، (نویسنده مسئول). Email: K.Koulivand@edu.ikiu.ac.ir.
** دانشیار گروه حسابداری و عضو هیئت علمی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی(ره)، قزوین، ایران.
*** عضو هیئت علمی و استادیار دانشگاه پدافند هوایی خاتم‌الانبیاء (ص)، تهران، ایران.

مسئله «توسعه‌نیافتگی»^۱ یکی از چالش‌های اساسی کشورهای درحال توسعه؛ به‌ویژه ایران، است که طی سال‌ها، توجه بسیاری را به‌خود جلب کرده است. توسعه‌نیافتگی نه‌تنها یک مشکل اقتصادی است؛ بلکه تأثیرات عمیقی بر جنبه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی کشورها دارد. این مسئله، به‌ویژه در کشوری مانند ایران که پتانسیل بالایی برای پیشرفت و توسعه دارد، با پیچیدگی‌های خاص خود مواجه است. درحالی‌که بسیاری از کشورهای درحال توسعه موانع مشابهی را در رشد و توسعه تجربه می‌کنند، ایران با چالش‌های خاص خود در زمینه‌های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی روبه‌رو است و تحلیل این مشکلات به‌شیوه‌ای جامع و آینده‌نگر، ضروری به‌نظر می‌رسد. آینده‌پژوهی، به‌عنوان یک رویکرد علمی و تحلیلی، روندهای آینده را پیش‌بینی می‌کند، دلایل و پیش‌ران‌ها را شناسایی می‌کند و پیامدهای احتمالی تغییرات را ارزیابی کرده و می‌تواند به شفاف‌سازی و بهبود وضعیت فعلی کمک کند (شیخ محمدی و مسعودی‌نیا، ۱۴۰۲).

یکی از روش‌های نوین تحلیل مسائل پیچیده؛ به‌ویژه مسائل توسعه، استفاده از روش تحلیل لایه‌ای دلیل‌ها^۲ (CLA) است. تحلیل لایه‌ای به این معنی است که به‌جای بررسی دلایل به‌صورت سطحی و یک‌بعدی، دلایل مختلف و درهم‌تنیده را بررسی می‌کنیم که به یکدیگر وابسته هستند و مشکلات اصلی را ایجاد کرده‌اند. در تحلیل لایه‌ای، هریک از سطوح دلایل و پیامدهای آنها باتوجه به اثرات و روابط بین آنها، مورد بررسی قرار می‌گیرد و این تحلیل می‌تواند به درک عمیق‌تر مشکلات کمک کند (شیروانی ناغانی و کولیوند، ۱۴۰۳). درمورد ایران، این تحلیل می‌تواند لایه‌های مختلف دلایل توسعه‌نیافتگی را درک کرده و مشکلات اصلی را در سطوح مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی شناسایی کند.

بیان مسئله

تحقیقات پیشین درزمینه دلایل توسعه‌نیافتگی در ایران نشان داده‌است که مشکلات موجود در کشور با عوامل متعددی ازجمله ضعف مدیریتی، نوسانات اقتصادی،

-
1. Underdevelopment
 2. Causal Layered Analysis

بحران‌های اجتماعی و عدم توانایی پاسخ به تحولات جهانی مرتبط است (ویشلقلی و همکاران، ۱۴۰۱). با این حال، مطالعه جداگانه و سطحی این مشکلات تنها بخش کوچکی از واقعیت را روشن می‌سازد؛ بنابراین، یک رویکرد جامع و پیشرو مورد نیاز است که بتواند این موانع را از زوایای مختلف شناسایی و تحلیل کند. تحلیل لایه‌ای دلایل، به‌عنوان یک روش خاص از تحقیقات آتی، می‌تواند نقش کلیدی‌ای در این زمینه ایفا کند. این رویکرد می‌تواند دلایل اصلی عدم توسعه و بررسی، تجزیه و تحلیل و پیش‌بینی تأثیرات آنها بر آینده ایران را تحلیل کند (ایجابی و همکاران، ۱۴۰۲).

ضرورت بررسی این موضوع این است که کشورهایی مانند ایران با در نظر گرفتن شرایط اقتصادی و اجتماعی کنونی و نیز روندهای جهانی، باید راه‌کارهای مناسبی را برای آینده‌ای پایدار و موفق تدوین کنند. در این راستا، مطالعات آتی می‌تواند به دولت‌ها و مقامات کمک کند تا چالش‌های پیش رو را شناسایی کرده و راه‌کارهای مناسبی را برای پرداختن به آنها در نظر بگیرند (عطائی و همکاران، ۱۴۰۰). همچنین می‌توان از این مطالعات به‌عنوان ابزاری برای برنامه‌ریزی راهبردی و تصمیم‌گیری در شرایط پیچیده و در حال تغییر جهانی استفاده کرد. از سوی دیگر، ایران به‌عنوان کشوری با منابع طبیعی فراوان و جمعیت جوان، دارای پتانسیل بالایی است؛ اما عواملی مانند تحریم‌ها، سوءمدیریت و مشکلات ساختاری، مانع بهره‌برداری کامل از این پتانسیل‌ها شده‌اند. این مشکلات نیازمند رویکردی جامع و تحلیلی هستند که بتواند این دلایل را در کنار هم قرار داده و راه‌حل‌های عملی و کارآمدی برای حل آنها فراهم کند (سرلکی و حسن‌بیگی، ۱۳۹۸).

بررسی اهمیت این موضوع از جنبه‌های مختلف نشان می‌دهد که بررسی دلایل لایه‌ای توسعه‌نیافتگی می‌تواند به روشن شدن راه‌های مؤثر برای بهبود وضعیت کشور کمک کند. اهمیت این پژوهش نه‌تنها در شناسایی دلایل اصلی؛ بلکه در ارائه راه‌کارهای راهبردی و علمی برای پیشرفت و بهبود شرایط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی کشور نهفته است. چون حل مسائل توسعه‌نیازمند نگاهی چندبُعدی و بررسی شرایط در درازمدت است، رویکرد آتی در این زمینه بسیار مهم است. علاوه بر این، با توجه به شرایط جهانی و منطقه‌ای، ایران باید به‌گونه‌ای خود را برای تغییرات آینده آماده کند و این تنها از طریق پیش‌بینی روندهای آینده و آماده‌سازی راهبردهای مناسب امکان‌پذیر است.

در این پژوهش مسئله اصلی بررسی و تحلیل دلایل لایه‌ای عدم توسعه ایران از منظر آینده‌پژوهی است. سؤال اساسی این است که چه عواملی باعث ایجاد موانع اصلی در توسعه ایران به صورت لایه‌ای و درهم‌تنیده شده و چه راه‌کارهایی را می‌توان برای غلبه بر آنها در نظر گرفت؟ هدف از انجام این پژوهش، ارائه تحلیلی جامع از لایه‌های مختلف دلایل عدم توسعه ایران و ارزیابی اثرات آنها بر آینده کشور است.

مبانی نظری

در بخش مبانی نظری، ابتدا مفاهیم، چارچوب‌ها و نظریه‌های بنیادی مرتبط با موضوع تحقیق مورد بررسی قرار گرفته و مبانی علمی و منطقی تحقیق را توضیح می‌دهیم. در این بخش، دیدگاه‌های نظری مختلف، مدل‌های تحلیلی و رویکردهای رایج در حوزه مطالعه ارائه شده است. سپس در بخش مرور ادبیات، تحقیقات پیشین مرتبط با موضوع، مورد بررسی قرار گرفته تا روند مطالعات گذشته، یافته‌های کلیدی و شکاف‌های تحقیقاتی شناسایی شود. این رویکرد به درک بهتر محتوای علمی تحقیق کمک می‌کند و جایگاه مطالعه حاضر را در میان پژوهش‌های پیشین روشن می‌سازد.

چارچوب نظری پژوهش

تعریف و تاریخچه عدم توسعه

توسعه‌نیافتگی یکی از چالش‌های اساسی کشورهای در حال توسعه است و به مجموعه‌ای از شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی اطلاق می‌شود که در آن، کشورها نمی‌توانند از پتانسیل‌های موجود خود بهره‌برداری کنند. این مفهوم به‌طور عمده مربوط به کشورهایی است که از نظر اقتصادی از کشورهای توسعه‌یافته عقب مانده‌اند و فقر، بیکاری، نابرابری‌های اجتماعی و بحران‌های سیاسی و اجتماعی بر آنها حاکم است (فرانک^۱، ۲۰۲۳: ۲۹).

پیشینه مطالعات غیر توسعه‌ای به‌طور عمده به قرن بیستم برمی‌گردد. ابتدا نظریه‌های نوسازی بر اهمیت انتقال جوامع از وضعیت سنتی به مدرن تأکید داشتند. براساس این نظریه‌ها، کشورها برای دستیابی به توسعه باید از مسیرهای مشخصی

1. Frank

مانند صنعتی شدن، توسعه زیرساخت‌ها و نهادسازی عبور کنند؛ با این حال، این رویکرد نتوانست به‌طور کامل توضیح دهد که چرا برخی کشورها در فرآیند توسعه موفق نشده‌اند و برخی دیگر به‌سرعت در حال پیشرفت هستند. این تحقیقات منجر به ظهور نظریه‌های جدیدی شد که عوامل پیچیده‌تری مانند نهادها، حکومت‌داری و روابط بین‌الملل را بررسی کرده‌اند (الینگ^۱، ۲۰۲۰: ۲۳۰).

تحقیقات در حوزه تحلیل دلایل توسعه‌نیافتگی در ایران و کاربرد آن در مطالعات آینده‌پژوهی، به‌طور گسترده به بررسی دلایل و پیشران‌هایی پرداخته است که مانع توسعه پایدار کشورها، به‌ویژه ایران می‌شوند. مطالعات پیشین در این حوزه بر تحلیل‌های تک‌بعدی و سطحی متمرکز بوده‌اند و کمتر به روابط پیچیده و چندلایه این دلایل پرداخته‌اند؛ با این حال، در دهه‌های اخیر، توجه به روش‌های نوین و چندبعدی در تحلیل چالش‌های توسعه، از جمله آینده‌پژوهی و تحلیل‌های چندلایه، رشد چشم‌گیری داشته است (احمدی و سعیدی، ۱۴۰۰).

آینده‌پژوهی به‌عنوان یکی از ابزارهای مهم در تحلیل چالش‌ها و تهدیدهای توسعه، می‌تواند دیدگاهی گسترده و چندجانبه برای بررسی دلایل و پیامدهای توسعه ارائه دهد. مطالعات پیشین در این حوزه نشان داده است که عدم توسعه ایران به عواملی مانند ساختار اقتصادی نامناسب، مشکلات مدیریتی، برنامه‌ریزی بلندمدت و چالش‌های اجتماعی و فرهنگی بستگی دارد که تحلیل این مسائل نمی‌تواند تصویر کاملی از وضعیت فعلی ارائه دهد. در این زمینه، برخی از محققان از لایه‌لایه‌بودن دلایل؛ به‌ویژه در مطالعات ایران، بحث کرده‌اند؛ به‌طوری‌که عواملی که به‌ظاهر ابتدایی و ساده هستند، می‌توانند بسیار پیچیده و بغرنج باشند و تأثیر زیادی بر فرآیند توسعه داشته باشند (کولیوند و ساعدی، ۱۴۰۲).

تعاریف و ابعاد مختلف عدم توسعه

توسعه‌نیافتگی پدیده‌ای چندبعدی است که ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و زیست‌محیطی را دربر می‌گیرد. در این راستا، فقدان توسعه تنها به فقر اقتصادی محدود نمی‌شود؛ بلکه مجموعه‌ای از نابرابری‌ها و موانع در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی و سیاسی را نیز دربر می‌گیرد. در ادامه، به بررسی این ابعاد می‌پردازیم:

1. Elling

۱. بُعد اقتصادی: یکی از جنبه‌های اصلی عدم توسعه، کمبود منابع مالی و اقتصادی است. کشورهای در حال توسعه معمولاً با مشکلاتی مانند بیکاری بالا، فقر گسترده و توزیع ناعادلانه منابع مواجه هستند که روند توسعه را کند می‌کند. این مشکلات می‌تواند ناشی از فقدان زیرساخت‌های اقتصادی کافی، ضعف در تولید و عدم توانایی در جذب سرمایه‌گذاری‌های خارجی باشد (گیلپاتریک و همکاران^۱، ۲۰۲۲).

۲. بُعد اجتماعی: در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، نابرابری‌های اجتماعی و عدم دسترسی به خدمات آموزشی و بهداشتی به یکی از دلایل اصلی عدم توسعه تبدیل شده است. این مشکلات می‌تواند اثرات منفی‌ای بر کاهش سطح زندگی و همچنین ایجاد سایر مشکلات اجتماعی، مانند جرم و فساد داشته باشد (نوبرت^۲، ۲۰۲۲).

۳. بُعد سیاسی: حکمرانی ضعیف و فساد از دیگر عواملی هستند که توسعه‌نیافتگی را در ایران و سایر کشورهای در حال توسعه تشدید می‌کنند. دولت‌ها و نهادهای اجرایی ضعیف معمولاً قادر به ایجاد سیاست‌های کارآمد و حمایت از توسعه اقتصادی و اجتماعی نیستند که این خود عامل دیگری در ایجاد موانع توسعه است (ساندرز^۳، ۲۰۲۳: ۹۷).

۴. بُعد فرهنگی و اجتماعی: ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی نیز به‌طور غیرمستقیم بر توسعه تأثیر می‌گذارند. در برخی جوامع، مشکلات فرهنگی و اجتماعی، مانند ساختارهای سنتی، بی‌اعتمادی عمومی به نهادها و فقدان فرهنگ مشارکت می‌تواند مانع از توسعه شود (فورتادو^۴، ۲۰۲۲: ۱۱).

۵. بُعد زیست‌محیطی: بحران‌های زیست‌محیطی؛ به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، از عوامل مهم عدم توسعه محسوب می‌شوند. مشکلاتی مانند تغییرات اقلیمی، آلودگی هوا و آب و کاهش منابع طبیعی می‌تواند این کشورها را با چالش‌های جدی مواجه کند (لیو و همکاران^۵، ۲۰۲۱).

-
1. Gillpatrick et al
 2. Neubert
 3. Sanders
 4. Furtado
 5. Liu et al

دیدگاه‌ها و نظریه‌ها

پژوهشگران امروزی معتقدند که عدم توسعه در کشورهایمانند ایران نه تنها به دلایل اقتصادی؛ بلکه به دلیل عوامل اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و زیست‌محیطی نیز هست. این دیدگاه‌ها، تحلیل جامع‌تری از نظریه‌های گذشته ارائه می‌دهند که در آنها همه جنبه‌های توسعه انسانی و ساختاری به‌طور هم‌زمان مورد بحث قرار می‌گیرد. در زمینه تحلیل دلایل و موانع توسعه نیافتگی، نظریه‌ها و دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد که هر کدام جنبه‌های خاصی از این پدیده را بررسی می‌کنند (تایکسریا^۱، ۲۰۲۴).

برخی از مهم‌ترین نظریه‌ها و دیدگاه‌های مطرح عبارتند از:

- نظریه مدرنیزاسیون^۲: این نظریه در پی یافتن مدلی برای گذار از وضعیت سنتی به مدرن است. بر این اساس، کشورهای در حال توسعه برای دستیابی به توسعه باید به سمت صنعتی‌شدن، نهادسازی و تغییرات اجتماعی و فرهنگی حرکت کنند (تاها و گالیب^۳، ۲۰۲۲).
- نظریه وابستگی^۴: این نظریه معتقد است که مشکلات توسعه در کشورهای در حال توسعه ناشی از روابطی است که با کشورهای توسعه‌یافته دارند. در واقع، کشورهای در حال توسعه به‌نوعی درگیر چرخه‌ای از وابستگی اقتصادی و سیاسی به کشورهای توسعه‌یافته هستند که در آن، منابع آنها به نفع کشورهای توسعه‌یافته هدر می‌رود (سان و همکاران^۵، ۲۰۲۵).
- نظریه نهادی^۶: بر اساس این نظریه، وجود نهادهای کارآمد و شفاف یکی از پیش‌نیازهای اصلی توسعه است. اگر نهادهای دولتی و خصوصی در یک کشور ضعیف و فاقد شفافیت باشند، توسعه اقتصادی و اجتماعی به‌سختی می‌تواند محقق شود (هوکو و کافمن^۷، ۲۰۲۴).

-
1. Teixeira
 2. Modernization Theory
 3. Thaha & Galib
 4. Dependency theory
 5. Sun et al
 6. Institutional theory
 7. Hoque & Kaufman

- نظریه توسعه پایدار^۱: در این دیدگاه، در فرآیند توسعه، توجه به جنبه‌های زیست‌محیطی و اجتماعی بسیار مهم است. توسعه پایدار تأکید می‌کند که منابع طبیعی باید به گونه‌ای مدیریت شوند که امکان استفاده از آنها هم برای نسل‌های حال و هم برای نسل‌های آینده فراهم باشد (صفایی، ۱۴۰۱).

عوامل مؤثر بر عدم توسعه

یکی از چالش‌های اصلی در تحلیل عدم توسعه، شناسایی و درک عوامل مؤثر بر آن است. عوامل اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و زیست‌محیطی در تعامل پیچیده‌ای با یکدیگر هستند و هر یک می‌توانند به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم توسعه را ارتقاء دهند.

۱. عوامل اقتصادی: مشکلات اقتصادی‌ای مانند رکود اقتصادی، کمبود سرمایه‌گذاری و ناکارآمدی در استفاده از منابع طبیعی از دلایل اصلی توسعه‌نیافتگی اقتصادی است. در ایران، وابستگی به درآمد نفت و عدم تنوع در اقتصاد، کشور را در معرض آسیب‌های بسیاری قرار داده است (میرحسینی و عباس‌پور، ۱۴۰۲).

۲. عوامل سیاسی: نهادهای دولتی ضعیف، فساد و بحران‌های سیاسی در کشورهای در حال توسعه؛ به‌ویژه ایران، مانع از به‌کارگیری سیاست‌های توسعه‌ای مؤثر می‌شوند. فقدان شفافیت و پاسخ‌گویی در سیستم‌های دولتی، مشکلات جدی‌ای در فرآیند توسعه ایجاد می‌کند (محمدی و همکاران، ۱۴۰۲).

۳. عوامل اجتماعی و فرهنگی: چالش‌های فرهنگی و اجتماعی‌ای مانند نابرابری‌های اجتماعی، مقاومت در برابر تغییرات اجتماعی و مشارکت اجتماعی از جمله عواملی هستند که روند توسعه را کند می‌کنند. در ایران، نابرابری‌های جنسیتی و قومی می‌توانند مانع جدی‌ای بر سر راه توسعه باشند (مانگلی، ۲۰۲۳).

۴. عوامل بین‌المللی: فشارها و تحریم‌های بین‌المللی؛ به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه‌ای مانند ایران، می‌توانند نقش مهمی در محدود کردن دسترسی به بازارهای بین‌المللی، فناوری و سرمایه‌گذاری خارجی داشته باشند. این فشارها نه تنها اقتصادی؛ بلکه سیاسی و اجتماعی نیز بر بحران داخلی تأثیر می‌گذارند (ماچادو و تریگ، ۲۰۲۱).

-
1. Sustainable development:
 2. Mungoli
 3. Machado & Trigg

مروری بر ادبیات تحقیق

تحقیقات انجام‌شده در مورد استفاده از آینده‌پژوهی برای شناسایی موانع توسعه در ایران نشان داده است که این روش‌ها می‌توانند به‌طور مؤثری به پیش‌بینی روندهای آینده و شناسایی چالش‌ها کمک کنند. آینده‌پژوهی؛ به‌ویژه با استفاده از ابزارهایی مانند تحلیل لایه‌ای و مدل‌های سیستم‌های پیچیده، می‌تواند به شناسایی و ارزیابی اثرات مختلف در سطوح ملی و بین‌المللی کمک کند و از این طریق نقش حیاتی‌ای در برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری کلان اقتصادی ایفا کند. مرور این ادبیات نشان می‌دهد که رویکرد آینده‌پژوهی به این موضوع از اهمیت بالایی برخوردار است تا جایی که می‌تواند به‌عنوان یک عامل اثرگذار در رفع این موانع قلمداد شود. با توجه به آنچه مطرح شد، در ادامه پژوهش‌هایی که در این حوزه انجام شده است، ارائه می‌شود:

خورشیدی آزاد و همکارانش (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «شناسایی مؤلفه‌های اثر گذار بر عدم تحقق توسعه اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران»، معتقدند در دوران پس از انقلاب اسلامی عواملی مانند نبود جذب سرمایه‌های خارجی، خروج سرمایه، مهاجرت نخبگان، عدم توافق و انسجام ملی در مسیر توسعه، اولویت‌یافتن ایدئولوژی‌گرایی بر ملی‌گرایی، حاکمیت مبتنی بر رانت و محدودیت‌های آزادی‌های سیاسی، از مهم‌ترین دلایل عدم تحقق سطح مطلوب تولید و رفاه محسوب می‌شوند. افزون بر این، به باور متخصصان، عواملی چون نقدینگی بالا، نوسانات نرخ ارز، بی‌ثباتی سیاست‌های پولی، نرخ بهره بالا و بحران بانکی، از پیامدهای سیاست‌های نادرست پولی و قیمتی در سال‌های اخیر بوده و تأثیرات قابل توجهی بر رشد اقتصادی داشته‌اند. همچنین، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مداخلات غیرکارشناسی دولت در حوزه ارز، تأکید بر قیمت‌گذاری دستوری، نبود یک نظام شفاف و کارآمد در تقسیم وظایف دولتی، ناکارآمدی ساختار مالیاتی، گستردگی حجم دولت، هزینه‌های بالای دولتی و فساد، از اصلی‌ترین عوامل اثرگذار بر عدم پیشرفت اقتصادی کشور به‌شمار می‌روند.

موسوی و همکارانش (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان «موانع توسعه سیاسی در ایران معاصر با تأکید بر هویت سیاسی و فرهنگی» مطرح می‌کنند که فرهنگ سیاسی هر جامعه، متأثر از فرهنگ عمومی آن جامعه است. چون فرآیند توسعه سیاسی باید با توجه به ویژگی‌های بومی و شرایط خاص جغرافیایی، اجتماعی،

اقتصادی، فرهنگی و تاریخی هر کشور صورت گیرد، ضروری است که هم در مبانی نظری و هم در عمل، از کپی‌برداری‌های وارداتی و عمومی پرهیز شده و براساس شناخت دقیقی از ویژگی‌های ملی و مدل‌های خاص هر کشور عمل شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که باوجود رشد نهادهای جامعه مدنی و افزایش خواسته‌های توسعه‌ای در عرصه سیاسی پس از انقلاب مشروطه؛ اما ضعف توسعه سیاسی به دلیل سیستم حکومتی متمرکز، فقدان اجماع میان نیروهای سیاسی، عدم هماهنگی میان صاحبان ثروت، علم و قدرت و سیاست‌های نادرست قومیتی، تأثیرات منفی زیادی بر این روند داشته است.

بسطامی‌نژاد و همکارانش (۱۴۰۰) در پژوهشی باعنوان «معمای توسعه‌نیافتگی ایران از دیدگاه صاحب‌نظران علوم اجتماعی» بر این موضوع تأکید دارند که صاحب‌نظران، موانع داخلی را عامل اصلی عقب‌ماندگی کشور می‌دانند و به نظر آنان، مهم‌ترین دلیل این وضعیت «سوءمدیریت داخلی» و «نبود مدیریت شایسته‌سالار» است. همچنین، فقدان مدیران لایق و نبود دولت توسعه‌گرا، مشکلات را تشدید کرده و ادامه آن را ممکن ساخته است. از دیدگاه این متخصصان، راه کار اصلی برای برون‌رفت از این وضعیت، شکل‌گیری دولتی توسعه‌گرا با مشارکت فعال و گسترده مردم است.

زکی‌پور (۱۴۰۳) در پژوهش خود باعنوان «موانع توسعه‌نیافتگی تاریخی ایران ازمنظر همایون کاتوزیان» معتقد است که براساس تئوری شیوه تولید آسیایی شرایط جغرافیایی و اقلیمی در شکل‌گیری نظامات اجتماعی و سیاسی دارای بیشترین تأثیر است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که علی‌رغم برخی کاستی‌های محتوایی در آثار محمدعلی همایون کاتوزیان، دیدگاه‌های ایشان درخصوص دلایل و عوامل توسعه‌نیافتگی تاریخی ایران همچنان حائز اهمیت و مورد توجه است. در تحلیل‌های کاتوزیان، عوامل جغرافیایی، استبداد داخلی و استعمار خارجی به‌عنوان مؤلفه‌های اصلی در شکل‌گیری ساختار اجتماعی جامعه ایران و مهم‌ترین دلایل عقب‌ماندگی تاریخی آن معرفی می‌شوند. تبیین‌های کاتوزیان به‌طور عمده براساس همین نظریه‌ها و مفروضات شکل گرفته‌اند.

ذوالفقاریان و همکارانش (۱۴۰۳) در پژوهشی باعنوان «واکاوی علل عدم تطابق قوانین برنامه توسعه و بودجه سالیانه» با استفاده از رویکرد دیمتل و نمودارهای علی-معلولی مطرح می‌کند که تناسب بین قوانین برنامه توسعه و بودجه سالانه به دلیل

تفاوت در افق‌های زمانی میان‌مدت و کوتاه‌مدت آنها و تأثیر قابل توجهی که بر عملکرد دولت‌ها دارد، از اهمیت بالایی برخوردار است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که چهار عامل اصلی عدم تطابق عبارتند از ضعف عملکرد دولت‌ها، نقص در قوانین برنامه توسعه و بودجه سالانه، تعارض منافع و وابستگی بیش از حد بودجه به درآمدهای نفتی.

گرگانی فیروزجاه و فرجی (۱۴۰۳) در پژوهش خود با عنوان «فرا ترکیب بررسی علل عدم موفقیت پیاده‌سازی طرح‌های آمایش سرزمین استان‌ها» معتقدند که شش مقوله اصلی فقدان حکمروایی شایسته، نبود سیستم پشتیبان تصمیم‌گیری و سیستم خبره، عدم موفقیت اندیشه‌ها، عدم استقرار طرح آمایش سرزمین، عدم تدوین خط‌مشی و سیاست‌گذاری و نبود طرح و برنامه‌ریزی صحیح، عوامل اصلی این موضوع هستند.

در مقایسه با تحقیقات مشابه، می‌توان به برخی نقاط اشتراک، تمایز و نوآوری آنها اشاره کرد. با توجه به نقاط اشتراک، بسیاری از تحقیقات به شناسایی دلایل و موانع توسعه نیافتگی در ایران پرداخته‌اند و عواملی مانند سوءمدیریت، اجماع ملی، فساد و فقدان دولت توسعه‌گرا را به‌عنوان عوامل اصلی توسعه نیافتگی معرفی کرده‌اند. همچنین در بیشتر تحقیقات، بر ضرورت اصلاح سیاست‌ها و ساختارهای دولتی تأکید شده است. در مقابل، رویکرد تحلیلی مورد استفاده در این مطالعه برای شناسایی دلایل عدم توسعه، به‌طور خاص به جنبه‌های مختلف مسئله می‌پردازد؛ در حالی که سایر مطالعات بیشتر بر تحلیل‌های کلی‌تر و سطحی‌تر متمرکز هستند. همچنین در این تحقیق، تمرکز برخی تحقیقات بر نظریه‌های خاصی مانند نظریه توسعه آسیایی و مشکلات مربوط به قوانین برنامه و بودجه مورد توجه قرار گرفته است. نوآوری این تحقیق، رویکردی جامع و چندبُعدی برای تحلیل دلایل عدم توسعه و ارائه راه‌کارهای عملی برای رفع موانع توسعه است که در مقایسه با سایر تحقیقاتی که تنها به برخی از جنبه‌های مشکلات توجه می‌کنند، وجه تمایز محسوب می‌شود.

برای مثال، در پژوهش خورشیدی آزاد و همکاران (۱۴۰۰)، موسوی و همکاران (۱۳۹۹) و بسطامی‌نژاد و همکاران (۱۴۰۰)، مشکلات داخلی‌ای نظیر سوءمدیریت، عدم اجماع سیاسی و فقدان برنامه‌ریزی مناسب از دلایل اصلی عدم توسعه معرفی

شده که با رویکرد بررسی لایه‌لایه دلایل عدم توسعه در ایران هم‌راستا است. در تمامی پژوهش‌ها، موانع داخلی به‌عنوان عامل اصلی توسعه‌نیافتگی کشور مورد تأکید قرار گرفته است. این موانع شامل سوءمدیریت، نداشتن دولت توسعه‌گرا، فساد و ضعف در سیستم‌های اجرایی و مالی است که با تحقیق شما که به شناسایی موانع در سطح اجتماعی، اقتصادی و سیاسی پرداخته، هم‌خوانی دارد. پژوهش حاضر به‌دنبال تحلیل دلایل توسعه‌نیافتگی به‌صورت لایه‌لایه است که به‌طور جامع‌تر و عمیق‌تری به ابعاد مختلف این مشکل می‌پردازد. این رویکرد درمقایسه با بسیاری از پژوهش‌های دیگر، یک نوآوری است که به تحلیل‌های سطحی‌تر و کلی‌تر پرداخته است.

روش‌شناسی و روش تحقیق

این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی با رویکرد کیفی است. پژوهش توصیفی به‌دنبال شناسایی و توصیف ویژگی‌ها، شرایط و فرآیندهای یک پدیده است؛ درحالی‌که مطالعات تحلیلی به تحلیل روابط بین متغیرها و شناسایی دلایل و عوامل مرتبط با آنها می‌پردازد. هدف اصلی در این پژوهش، تحلیل لایه‌ای دلایل و موانع توسعه‌نیافتگی در ایران با استفاده از رویکرد آینده‌پژوهی است که علاوه بر توصیف وضعیت موجود، دلایل و عوامل مؤثر بر تحلیل ساختارهای موجود را شناسایی می‌کند.

تحلیل علی دلایل که توسط سهیل عنایت‌الله^۱ توسعه داده شده است، یکی از ابزارهای برجسته در مطالعات آینده‌پژوهی است. این روش به‌طور خاص برای تحلیل مسائل پیچیده و چندبعدی که دلایل عمیق و پنهانی دارند، استفاده می‌شود. این روش تلاش می‌کند تا لایه‌های مختلف دلایل و ابعاد یک مسئله را بررسی کرده و به درک عمیق‌تری از آن دست یابد. در ادامه، توضیح این روش در چهار لایه اصلی ارائه شده است (ویلسون و عنایت‌الله^۲، ۲۰۲۴):

۱. لایه سطحی یا لیتانی^۳: این لایه شامل مشاهدات سطحی و توصیف‌های ظاهری از مسئله است. این سطح به تصویر عمومی یا «روایت غالب» درباره مسئله

1. Sohail Inayatullah

2. Wilson & Inayatullah

3. Litany

می‌پردازد که معمولاً در رسانه‌ها، اخبار یا بحث‌های عمومی دیده می‌شود (وهاب^۱)، (۲۰۲۴).

۲. لایه ساختاری-اجتماعی^۲: در این سطح، به بررسی ساختارها، سیستم‌ها و روابط قدرت که دلایل زیربنایی مسئله هستند پرداخته می‌شود. این سطح شامل عوامل اقتصادی، سیاسی، نهادی و اجتماعی است که در پس مسائل سطحی قرار دارند (شیروانی ناغانی و کولیوند، ۱۴۰۳).

۳. لایه جهان بینی‌ها^۳: این سطح بر چارچوب‌های فکری، ایدئولوژی‌ها و ارزش‌های فرهنگی متمرکز است که پایه و اساس ساختارهای اجتماعی هستند. این لایه، جهان بینی‌ها، نگرش‌ها و اعتقادات جوامع را شکل داده و درک مردم از مسئله را جهت می‌دهند (ایجابی و همکاران، ۱۴۰۲).

۴. لایه اسطوره‌ها و استعاره‌ها^۴: این عمیق‌ترین سطح، به بررسی اسطوره‌ها، روایت‌های بنیادین و استعاره‌های فرهنگی می‌پردازد که در لایه‌های دیگر منعکس می‌شوند. این سطح به «معانی ناخودآگاه» یا داستان‌های کلیدی‌ای که درک ما را هدایت می‌کنند، توجه دارد (کولیوند و ساعدی، ۱۴۰۲).

جامعه آماری این پژوهش شامل متخصصان، کارشناسان، استادان دانشگاه، کارشناسان اقتصادی و اجتماعی و مدیران دولتی و خصوصی در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و توسعه‌ای است. این جامعه آماری به دلیل داشتن تخصص و تبحر در زمینه‌های مختلف توسعه، قادر خواهد بود موانع و دلایل عدم توسعه را تحلیل و دیدگاه‌های خود را ارائه دهد. چون این پژوهش به دنبال جمع‌آوری داده‌های کیفی است، برای انتخاب نمونه از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است. این روش به محقق اجازه می‌دهد تا افراد و گروه‌هایی را انتخاب کند که در زمینه پژوهش اطلاعات و تجربیات تخصصی دارند. با توجه به ماهیت کیفی پژوهش و محدودیت‌های آن، تعداد نمونه‌ها در این پژوهش ۲۳ نفر از کارشناسان و خبرگان بودند که در بین مصاحبه‌شوندگان قرار دارند و همچنین در روش دلفی به اخذ نظر آنها در مورد دلایل شناسایی شده پرداختند.

-
1. Wahab
 2. Social/Systemic Causes
 3. Worldview
 4. Myths and Metaphors

یافته‌های پژوهش

همان‌گونه که در بخش روش‌شناسی مطرح شد، روش اصلی‌ای که در این پژوهش به‌کار گرفته شده، روش تحلیلی آینده‌پژوهانه تحلیل لایه‌ای دلایل است. گام نخست این پژوهش با طرح چهار سؤال اصلی در رابطه با دلایل عدم توسعه ایران در چهار لایه روش CLA انجام شده است. در این مرحله از خبرگان درخواست شد دیدگاه‌های خود را در رابطه با سؤالات موردنظر اعلام کنند که پس از اجرای یازده مصاحبه نیمه‌ساختاریافته، اشباع نظری داده‌ها محقق و داده جدیدی تکرار نشد که برای اطمینان از تحقق این فرآیند تا سه مصاحبه دیگر نیز ادامه یافت و باتوجه به عدم تولید داده جدید، فرآیند مصاحبه‌ها متوقف شد. دلایل شناسایی‌شده در این مرحله، شامل یازده دلیل در لایه لیتانی، بیست و چهار دلیل در لایه ساختاری - اجتماعی، چهارده دلیل در لایه جهان‌بینی و گفتمان‌ها و دوازده دلیل در لایه استعاره‌ها و اسطوره‌ها به‌شرح جدول ۱ احصاء شد.

جدول ۱. دلایل عدم توسعه در سطوح چهارگانه تحلیل لایه‌ای دلایل

عنوان لایه	دلایل مدنظر خبرگان
لایه لیتانی	تحریم‌های بین‌المللی (Li1)، فساد اداری و مالی (Li2)، تورم و نوسانات اقتصادی (Li3)، بیکاری و مهاجرت نخبگان (Li4)، نبود زیرساخت‌های مناسب (Li5)، سوءمدیریت و تصمیم‌گیری‌های ضعیف (Li6)، نظام آموزشی ناکارآمد (Li7)، بخش غیررسمی اقتصاد (Li8)، وابستگی به درآمد نفتی (Li9)، نقص در نظام حقوقی و قضایی (Li10)، فقر و نابرابری‌های اجتماعی (Li11)
لایه ساختاری - اجتماعی	وابستگی به اقتصاد رانتی (SC1)، ساختار متمرکز تصمیم‌گیری (SC2)، بوروکراسی پیچیده و ناکارآمد (SC3)، نظام مالی ناکارآمد (SC4)، ضعف در نظام آموزشی و پژوهشی (SC5)، عدم ثبات سیاست‌گذاری‌ها (SC6)، فقدان شفافیت و حساب‌پذیری (SC7)، اقتصاد بسته و محدودیت تجارت خارجی (SC8)، موانع در بخش خصوصی و کارآفرینی (SC9)، ضعف در مدیریت منابع طبیعی (SC10)، تداخل نقش‌های اقتصادی و سیاسی (SC11)، نبود رقابت‌پذیری در بازارهای داخلی (SC12)، تعاملات محدود با نظامات بین‌المللی (SC13)، عدم استقلال بانک مرکزی (SC14)، مشکلات نظام مالیاتی (SC15)، نقش ضعیف تشکلهای کارگری و مدنی (SC16)، وابستگی شدید به دولت در اقتصاد (SC17)، ضعف در توسعه صنایع کوچک و متوسط (SC18)، عدم توجه به اقتصاد دانش‌بنیان (SC19)، فقدان سیاست‌های بلندمدت و پایدار در حوزه انرژی (SC20)، بی‌توجهی به بخش کشاورزی و منابع طبیعی (SC21)، نظام تأمین اجتماعی ناکارآمد (SC22)، ناکارآمدی در سیاست‌های توسعه روستایی (SC23)، ضعف در دیپلماسی اقتصادی (SC24)

عنوان لایه	دلایل مدنظر خبرگان
لایه جهان‌بینی و گفت‌مان‌ها	جهان‌بینی سنتی و مقاومت در برابر مدرنیته (W1)، گفت‌مان‌زدگی و اولویت‌های ایدئولوژیک بر عملگرایی (W2)، جهان‌بینی ایستایی و کمبود نوآوری فکری (W4)، گفت‌مان‌های متناقض و نبود اجماع در سطح حاکمیت (W5)، نگاه بیرونی به مشکلات به‌جای خودانتقادی (W6)، محدودیت در تعاملات جهانی (W7)، رواج فرهنگ وابستگی به دولت (W8)، فقدان گفت‌مان توسعه‌پایدار و بلندمدت (W9)، گفت‌مان‌های تقابلی و فقدان هم‌گرایی اجتماعی (W10)، نبود فرهنگ نقد سازنده و پذیرش اشتباهات (W11)، جهان‌بینی محافظه‌کارانه و ترس از تغییرات اساسی (W12)، فقدان نهادینه‌سازی علم و تکنولوژی در گفت‌مان توسعه (W13)، کمبود سرمایه‌گذاری در توسعه انسانی و اجتماعی (W14)
لایه استعاره‌ها و اسطوره‌ها	استعاره «ما قربانی هستیم» (M1)، استعاره‌های شکوه گذشته (M2)، دوگانگی خیر و شر (M3)، نقش قهرمانان اسطوره‌ای (M4)، ذهنیت محافظه‌کارانه (M5)، اسطوره «بازگشت به عصر طلایی» (M6)، استعاره «نمی‌توانیم» (M7)، اسطوره «قهرمان منتظر» (M8)، استعاره «زمین نفرین شده» (M9)، استعاره «دوگانگی سنت و مدرنیته» (M10)، اسطوره «نبات مقدس» (M11)، اسطوره «دلالتی و دلالتی» (M12)

سپس با اجرای سه مرحله دلفی فازی دوزنقه‌ای دلایلی که مورد تأیید خبرگان قرار نگرفتند، حذف و تحلیل پایانی براساس دلایل باقی‌مانده انجام شده است. در این مرحله برای اجرای فرآیند دلفی فازی، از خبرگان خواسته شد در غالب مفاهیم فازی ((کاملاً مخالفم (۰، ۰، ۰/۱، ۰/۲)، نسبتاً مخالفم (۰/۱، ۰/۲، ۰/۳، ۰/۴)، مخالفم (۰/۲، ۰/۳، ۰/۴، ۰/۵)، نظری ندارم (۰/۴، ۰/۵، ۰/۵، ۰/۶)، موافقم (۰/۵، ۰/۶، ۰/۷، ۰/۸)، نسبتاً موافقم (۰/۷، ۰/۸، ۰/۹، ۱)، کاملاً موافقم (۰/۸، ۰/۹، ۱، ۱)) نسبت به دلایل استخراج‌شده، نظر خود را اعلام کنند. نتیجه تجزیه و تحلیل نظرات ایشان در مرحله اول دلفی به‌شرح جدول ۲ (در بخش انتهایی پژوهش به‌عنوان پیوست ارائه شده) است.

براساس داده‌های حاصل از جدول ۲ باتوجه به آراء خبرگان، ۱۳ دلیل که امتیاز بالای ۰/۷ را کسب کردند، از نظر صاحب‌نظران مورد تأیید قرار گرفت و با سایر دلایل باقی‌مانده (۴۸ دلیل) مرحله دوم دلفی برگزار شد. در مرحله دوم، ضمن ارائه نتایج مرحله اول، از خبرگان درخواست شد نظر خود را نسبت به ۴۸ دلیل باقی‌مانده ارائه دهند (جدول ۳ در بخش انتهایی پژوهش به‌عنوان پیوست ارائه شده است). براساس داده‌های حاصل از جدول ۳، با اجرای مرحله دوم دلفی، ۱۴ دلیل دیگر نیز با اجماع نظر خبرگان مورد تأیید قرار گرفت و سپس با ارائه نظرات خبرگان در

مرحله دوم، مرحله سوم نیز برگزار شد. در این مرحله باتوجه به عدم کسب نظر هم‌گرایی خبرگان نسبت به دلایل دیگر باقی‌مانده (۳۴ دلیل) فرآیند دلفی متوقف و دلایل مذکور حذف شدند.

جدول ۴ دلایل تأییدشده عدم توسعه ایران را پس از برگزاری سه مرحله دلفی فازی در چهار لایه براساس رویکرد تحلیل لایه‌ای دلایل نشان می‌دهد.

جدول ۴. دلایل تأییدشده عدم توسعه ایران

عنوان لایه	دلایل مدنظر خبرگان
لایه لیتانی	تحریم‌های بین‌المللی (Li1)، بیکاری و مهاجرت نخبگان (Li4)، سوءمدیریت و تصمیم‌گیری‌های ضعیف (Li6)، وابستگی به درآمد نفتی (Li9)، فقر و نابرابری‌های اجتماعی (Li11)
لایه ساختاری-اجتماعی	وابستگی به اقتصاد رانتی (SC1)، بوروکراسی پیچیده و ناکارآمد (SC3)، اقتصاد بسته و محدودیت تجارت خارجی (SC8)، تداخل نقش‌های اقتصادی و سیاسی (SC11)، نبود رقابت‌پذیری در بازارهای داخلی (SC12)، تعاملات محدود با نظامات بین‌المللی (SC13)، وابستگی شدید به دولت در اقتصاد (SC17)، عدم توجه به اقتصاد دانش‌بنیان (SC19)، فقدان سیاست‌های بلندمدت و پایدار در حوزه انرژی (SC20)، ضعف در دیپلماسی اقتصادی (SC24)
لایه جهان‌بینی و گفت‌وگوها	گفتمان‌زدگی و اولویت‌های ایدئولوژیک بر عملگرایی (W2)، گفتمان‌های متناقض و نبود اجماع در سطح حاکمیت (W5)، رواج فرهنگ وابستگی به دولت (W8)، فقدان گفتمان توسعه پایدار و بلندمدت (W9)، جهان‌بینی محافظه‌کارانه و ترس از تغییرات اساسی (W12)، فقدان نهادینه‌سازی علم و تکنولوژی در گفتمان توسعه (W13)
لایه استعاره‌ها و اسطوره‌ها	استعاره «ما قربانی هستیم» (M1)، استعاره‌های شکوه گذشته (M2)، ذهنیت محافظه‌کارانه (M5)، استعاره «نمی‌توانیم» (M7)، استعاره «زمین نفرین شده» (M9)، اسطوره «دلالی و دلال‌بازی» (M12)

جمع‌بندی (نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادات سیاستی)

در این پژوهش، فرآیند شناسایی و تحلیل دلایل عدم توسعه در ایران از طریق رویکرد تحلیلی و استفاده از سه مرحله دلفی فازی به‌منظور دستیابی به یک فهم جامع و دقیق از عواملی که به‌طور عمیق بر فرآیند توسعه کشور تأثیر گذاشته‌اند، انجام شد.

براساس نتایج به‌دست‌آمده از سه مرحله دلفی فازی و تحلیل علل شناسایی‌شده در لایه‌های مختلف، می‌توان عنوان کرد:

در لایهٔ لیتانی که مشهودترین دلیل از نگاه عوام است، دلایل کلیدی شامل تحریم‌های بین‌المللی، بیکاری، مهاجرت نخبگان، سوءمدیریت و تصمیم‌گیری‌های ضعیف، وابستگی به درآمد نفتی و فقر و نابرابری‌های اجتماعی شناخته شدند. این عوامل، به‌ویژه تحریم‌ها و وابستگی به نفت، موجب محدودیت‌های جدی‌ای در فرآیند توسعهٔ اقتصادی و اجتماعی ایران می‌شوند. همچنین، بیکاری و مهاجرت نخبگان منجر به کاهش سرمایهٔ انسانی و خروج استعدادها از کشور شده است که این خود به تقویت چرخه‌های منفی اقتصادی و اجتماعی کمک می‌کند. سوءمدیریت و تصمیم‌گیری‌های ضعیف در سطوح مختلف حکومتی از دیگر عواملی است که مانع پیشرفت و تحقق توسعهٔ پایدار می‌شود.

در لایهٔ ساختاری و اجتماعی، عواملی مانند وابستگی به اقتصاد رانتی، بوروکراسی پیچیده و ناکارآمد، اقتصاد بسته، تداخل نقش‌های اقتصادی و سیاسی، نبود رقابت‌پذیری در بازارهای داخلی، وابستگی شدید به دولت در اقتصاد، عدم توجه به اقتصاد دانش‌بنیان، ضعف در دیپلماسی اقتصادی و فقدان سیاست‌های بلندمدت در حوزهٔ انرژی شناسایی شدند. این دلایل نشان‌دهندهٔ ضعف‌های عمیق در ساختار اقتصادی، سیاسی و اجتماعی ایران است. وابستگی به درآمد نفتی و اقتصاد رانتی، نه تنها منجر به محدودیت‌های مالی و اقتصادی می‌شود؛ بلکه بر تضعیف نهادهای مدنی، رقابت‌پذیری و خلاقیت در جامعه اثرات منفی دارد. بوروکراسی پیچیده و ناکارآمد و تداخل شدید بین سیاست‌ها و اقتصاد نیز به ایجاد موانع بزرگ در برابر تحولات اجتماعی و اقتصادی کمک می‌کند.

در لایهٔ جهان‌بینی و گفتمان‌ها، گفتمان‌زدگی و اولویت‌های ایدئولوژیک بر عملگرایی، گفتمان‌های متناقض و نبود اجماع در سطح حاکمیت، رواج فرهنگ وابستگی به دولت و فقدان گفتمان توسعهٔ پایدار به‌عنوان دلایل عمده شناخته شدند. این مشکلات نشان‌دهندهٔ وجود تضادهای شدید در سطح گفتمانی و ایدئولوژیک در حاکمیت ایران است که مانع از تحقق برنامه‌های توسعه‌ای پایدار و هماهنگ می‌شود. براساس این نتایج، نیاز به تغییر و تحول در گفتمان‌های موجود و ایجاد اجماع میان نهادهای مختلف حاکمیتی برای ایجاد یک مسیر توسعه‌ای پایدار و منطقی احساس می‌شود.

درنهایت، در لایهٔ استعاره‌ها و اسطوره‌ها، استعارهٔ «ما قربانی هستیم»، استعاره‌های شکوه گذشته، ذهنیت محافظه‌کارانه، استعارهٔ «نمی‌توانیم» و اسطورهٔ

«دلالی و دلال‌بازی» شناسایی شدند. این استعاره‌ها و اسطوره‌ها نماد ذهنیت‌های محدودکننده و محافظه‌کارانه‌ای هستند که مانع پیشرفت و تغییرات اساسی در ایران می‌شوند. ذهنیت «ما قربانی هستیم» و «نمی‌توانیم» به‌نوعی تسلیم و ضعف را در سطح جامعه و حکومتی تقویت می‌کنند؛ درحالی‌که استعاره‌های مربوط به شکوه گذشته و دلالی و دلال‌بازی نشان‌دهنده نوعی وابستگی به گذشته و روابط ناکارآمد در بخش‌های اقتصادی است که باعث به‌وجودآمدن موانع جدی در مسیر توسعه پایدار می‌شود.

تحلیل انجام‌شده براساس رویکرد لایه‌های علی نشان می‌دهد که در هر سطح از تحلیل، سه عامل با بیشترین تأکید از سوی پاسخ‌دهندگان قابل شناسایی است:

۱. لایه لیتانی (ظاهر مسائل، نگاه عوام):

- تحریم‌های بین‌المللی؛
- بیکاری و مهاجرت نخبگان؛
- وابستگی به درآمد نفتی.

این سه عامل، نموده‌های آشکار بحران‌های اقتصادی و اجتماعی کشور هستند. تحریم‌ها موجب محدودیت‌های شدید اقتصادی شده‌اند، بیکاری و مهاجرت نخبگان به فرار سرمایه انسانی منجر شده و وابستگی به نفت، کشور را در برابر شوک‌های خارجی بسیار آسیب‌پذیر کرده است.

۲. لایه ساختاری و اجتماعی (دلایل نهادی و سیستمی):

- وابستگی به اقتصاد رانتی و دولت‌محور؛
- بوروکراسی پیچیده و ناکارآمد؛
- نبود رقابت‌پذیری و اقتصاد دانش‌بنیان.

این عوامل نشان‌دهنده ضعف‌های بنیادی در ساختار اقتصادی و اداری کشور هستند که موجب انجماد نوآوری، کاهش بهره‌وری و بی‌اعتمادی اجتماعی شده‌اند.

۳. لایه گفتمان‌ها و جهان‌بینی‌ها (رویکردهای فکری و ارزشی):

- غلبه گفتمان ایدئولوژیک بر عملگرایی؛
- تضاد در گفتمان‌های حاکمیتی و نبود اجماع؛
- فرهنگ وابستگی به دولت.

این سطح به تضادهای فکری، نبود انسجام ارزشی و ترجیح ملاحظات ایدئولوژیک بر راه‌کارهای واقع‌گرایانه اشاره دارد که مانع تحول ساختاری می‌شود.
 ۴. لایه استعاره‌ها و اسطوره‌ها (ریشه‌های ناخودآگاه و ذهنیت‌ها):

- استعاره «ما قربانی هستیم»؛
- استعاره «نمی‌توانیم»؛
- اسطوره دلالت‌بازی و شکوه گذشته.

این استعاره‌ها ریشه در ذهنیت‌های محافظه‌کارانه و نگاه تقدیرگرایانه‌ای دارند که در ناخودآگاه جمعی جامعه نهادینه شده‌اند و به‌عنوان مانعی روانی در برابر تغییر عمل می‌کنند.
 ارتباط میان لایه‌ها:

می‌توان میان این عوامل نوعی هم‌پوشانی و پیوستگی معنا دار مشاهده کرد. برای مثال، وابستگی به درآمد نفتی در لایه لیتانی با اقتصاد رانتی و وابسته به دولت در لایه ساختاری و فرهنگ وابستگی به دولت در لایه گفتمانی ارتباط تنگاتنگ دارند؛ همچنین این پیوستار با استعاره «ما قربانی هستیم» در سطح ناخودآگاه فرهنگی تقویت می‌شود. به عبارت دیگر، نوعی چرخه بازتولید ساختاری-فرهنگی در وابستگی، ناکارآمدی و محافظه‌کاری وجود دارد که مسیر توسعه پایدار را مسدود می‌کند.

در نتیجه، تغییر در هریک از این سطوح، نیازمند مداخلات هم‌زمان و هماهنگ در سایر سطوح نیز هست. بدون تحول در گفتمان‌ها و استعاره‌های مسلط، اصلاح ساختارها و سیاست‌ها، اثربخش نخواهد بود. از این رو، آینده‌پژوهی تحول‌گرا باید به دنبال بازنگری عمیق در لایه‌های زیرین ذهنیت و گفتمان باشد تا بستر واقعی تحول پایدار فراهم شود.

در مجموع، نتایج این پژوهش نشان‌دهنده یک تصویر پیچیده و چندبُعدی از دلایل عدم توسعه در ایران است که نه تنها به مسائل اقتصادی و اجتماعی؛ بلکه به مشکلات ساختاری، فرهنگی و ذهنی نیز مربوط می‌شود. براساس این نتایج، سیاست‌گذاران باید در راستای رفع این موانع، به بازنگری در ساختارهای اقتصادی و اجتماعی، تقویت همکاری‌های بین‌المللی، ایجاد هم‌افزایی میان نیروهای سیاسی و اقتصادی و تغییر در گفتمان‌های موجود، توجه ویژه‌ای داشته باشند.

باتوجه به نتایج پژوهش، پیشنهاد می‌شود:

- تقویت سیستم حکومتی و نظارتی برای جلوگیری از سوءمدیریت و اتخاذ تصمیمات ضعیف. این امر می‌تواند شامل اصلاحات ساختاری در مدیریت دولت؛ به‌ویژه در فرآیندهای تصمیم‌گیری، نظارت و پاسخ‌گویی باشد.
- کاهش وابستگی به نفت از طریق تنوع‌بخشی به منابع درآمدی کشور؛ به‌ویژه با توسعه بخش‌های غیرنفتی‌ای مانند صنعت، فناوری، گردشگری و کشاورزی پایدار و ایجاد و تقویت سیاست‌های حمایتی از بخش خصوصی و تولید داخلی؛ به‌ویژه در حوزه‌های نوآورانه و دانش‌بنیان.
- ارتقاء روابط تجاری و اقتصادی با کشورهای مختلف و ایجاد بسترهای قانونی و اقتصادی برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی و توسعه دیپلماسی اقتصادی و توجه به گفتمان‌های مناسب برای تسهیل تعاملات بین‌المللی؛ به‌ویژه در زمینه‌های تجاری و تکنولوژیک.
- تقویت گفتمان توسعه علم و فناوری در سیاست‌های کلان کشور، با تأکید بر تقویت زیرساخت‌های تحقیقاتی و آموزشی و همکاری میان دانشگاه‌ها، پژوهشگاه‌ها و صنعت با توسعه برنامه‌های آموزشی و تحقیقاتی مرتبط با فناوری‌های نوین و علوم پایه؛ به‌ویژه در حوزه‌های راهبردی مانند انرژی، ICT و بیوتکنولوژی.
- اجرای سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی برای کاهش فقر و نابرابری‌های اجتماعی، با توسعه برنامه‌های اشتغال‌زایی و حمایت از اقشار ضعیف جامعه و پیاده‌سازی سیاست‌های رفاهی جامع و مؤثر برای ارتقاء سطح زندگی مردم و کاهش مهاجرت نخبگان از کشور.
- کاهش گفتمان‌زدگی و توجه به اولویت‌های ملی و توسعه پایدار به‌جای اولویت‌دهی به منافع کوتاه‌مدت یا ایدئولوژیک با ترویج فرهنگ مشارکت و همکاری در بین نهادهای دولتی و خصوصی؛ به‌ویژه در راستای ایجاد اجماع در سیاست‌های توسعه‌ای.
- تدوین و پیاده‌سازی سیاست‌های بلندمدت و پایدار در تمامی عرصه‌ها؛ به‌ویژه در زمینه‌های اقتصادی، انرژی، محیط زیست و فناوری و ایجاد هماهنگی و هم‌راستایی میان قوانین برنامه توسعه و بودجه سالانه با استفاده از ابزارهای تحلیلی برای بهبود سیاست‌گذاری‌ها.

- شفاف‌سازی تعاملات اقتصادی و جریان‌های درآمدی در اقتصاد با تشکیل سامانه یکپارچه اطلاعات اشخاص حقیقی و حقوقی برای رصد فعالیت‌های اقتصادی.
- اصلاح سیستم مالیاتی و گمرکی و شبکه توزیع کالا براساس فناوری‌های جدید، از جمله هوش مصنوعی.
- تمرکز به مبانی نظری اقتصاد اجتماعی با هدف اجتماعی کردن اقتصاد و توزیع عادلانه سود و تقویت مبانی ملی‌گرایی حول مقوله‌های توسعه^۱.

پیوست

جدول ۲. نتایج دور اول دلفی

ردیف	کاملاً مخالفم	نسبتاً مخالفم	مخالفم	نظری ندارم	موافقم	نسبتاً موافقم	کاملاً موافقم	عدد فازی اول	عدد فازی دوم	عدد فازی سوم	چهارم	عدد فازی میانه	میانگین قطعی فازی
Li1	0	1	2	3	4	7	6	0/58	0/68	0/77	0/84	0/72	
Li2	2	3	4	2	2	4	6	0/46	0/55	0/64	0/71	0/59	
Li3	0	3	4	3	4	4	5	0/48	0/58	0/67	0/75	0/62	
Li4	1	1	2	4	3	8	4	0/54	0/63	0/72	0/80	0/67	
Li5	2	4	2	5	3	4	3	0/41	0/50	0/58	0/67	0/54	
Li6	1	1	4	3	4	5	5	0/50	0/60	0/69	0/77	0/64	
Li7	2	2	4	4	3	3	5	0/44	0/53	0/62	0/70	0/57	
Li8	1	3	2	3	5	6	3	0/48	0/57	0/66	0/75	0/62	
Li9	2	2	2	2	2	7	6	0/53	0/62	0/71	0/78	0/66	
Li10	2	1	3	5	4	5	3	0/46	0/55	0/63	0/72	0/59	
Li11	0	1	1	2	5	6	8	0/62	0/72	0/81	0/87	0/75	
SC1	0	1	1	3	4	7	7	0/61	0/71	0/80	0/87	0/74	
SC2	1	4	3	5	1	4	5	0/45	0/54	0/62	0/70	0/58	
SC3	0	2	3	4	3	6	5	0/53	0/63	0/71	0/79	0/66	
SC4	1	3	3	3	6	2	5	0/46	0/55	0/64	0/72	0/59	
SC5	1	2	2	3	6	4	5	0/50	0/60	0/69	0/77	0/64	
SC6	2	1	5	3	2	4	6	0/47	0/57	0/65	0/73	0/60	
SC7	1	2	3	5	3	4	5	0/48	0/58	0/66	0/73	0/61	
SC8	0	1	2	3	4	6	7	0/59	0/69	0/77	0/84	0/72	

۱. در پایان این پژوهش، بر خود لازم می‌دانیم از تمامی افرادی که در انجام این تحقیق با محققان همکاری کردند، صمیمانه تشکر و قدردانی کنیم. ابتدا از خبرنگاران عزیز که با مشارکت در مصاحبه‌ها و ارائه نظرات ارزشمند خود به غنای علمی این تحقیق افزودند، سپاسگزاریم. همچنین از تمامی پژوهشگران و محققانی که با آثار و دستاوردهای خود زمینه‌ساز شکل‌گیری این پژوهش شدند، قدردانی می‌کنیم.

ردیف	کاملاً مخالفم	نسبتاً مخالفم	مخالفم	نظری ندارم	موافقم	نسبتاً موافقم	کاملاً موافقم	عدد فازی اول	عدد فازی دوم	عدد فازی سوم	چهارم	عدد فازی	میانگین قطعی فازی
SC9	1	2	2	5	4	5	4	0/49	0/59	0/67	0/75	0/62	
SC10	2	4	3	3	3	3	5	0/43	0/52	0/60	0/68	0/56	
SC11	1	2	3	3	3	6	5	0/51	0/60	0/69	0/77	0/64	
SC12	0	0	2	4	4	5	8	0/60	0/70	0/79	0/85	0/74	
SC13	2	1	3	1	5	4	7	0/52	0/61	0/71	0/78	0/66	
SC14	1	2	2	3	5	6	4	0/51	0/60	0/69	0/77	0/64	
SC15	2	3	2	4	3	2	7	0/47	0/56	0/64	0/71	0/60	
SC16	3	2	3	4	2	4	5	0/44	0/53	0/61	0/69	0/57	
SC17	1	1	1	5	5	4	6	0/54	0/63	0/71	0/79	0/67	
SC18	1	2	3	3	3	6	5	0/51	0/60	0/69	0/77	0/64	
SC19	1	1	1	1	3	9	7	0/61	0/71	0/80	0/87	0/75	
SC20	2	1	2	5	2	6	5	0/51	0/60	0/68	0/76	0/64	
SC21	1	2	4	3	6	3	4	0/46	0/55	0/64	0/72	0/59	
SC22	3	2	3	3	1	5	6	0/47	0/56	0/64	0/72	0/60	
SC23	2	1	3	4	4	5	4	0/48	0/57	0/65	0/73	0/61	
SC24	0	1	3	2	4	5	8	0/58	0/68	0/77	0/84	0/72	
W1	2	1	3	2	4	6	5	0/51	0/60	0/69	0/77	0/64	
W2	1	2	1	4	5	5	5	0/52	0/62	0/70	0/78	0/65	
W3	2	2	3	2	3	7	4	0/49	0/58	0/67	0/75	0/62	
W4	1	2	3	2	6	5	4	0/49	0/59	0/68	0/76	0/63	
W5	0	1	1	4	3	6	8	0/61	0/71	0/79	0/86	0/74	
W6	1	2	3	2	4	6	5	0/51	0/61	0/70	0/78	0/65	
W7	2	1	3	3	3	5	6	0/51	0/60	0/69	0/76	0/64	
W8	2	1	1	4	4	6	5	0/53	0/62	0/70	0/78	0/66	
W9	0	1	4	2	6	5	5	0/53	0/63	0/72	0/80	0/67	
W10	3	1	4	3	5	3	4	0/43	0/52	0/60	0/69	0/56	
W11	2	3	1	4	4	5	4	0/47	0/56	0/64	0/73	0/60	
W12	0	1	1	2	4	7	8	0/63	0/73	0/82	0/88	0/76	
W13	0	0	1	2	5	9	6	0/63	0/73	0/83	0/90	0/77	
W14	2	1	5	3	3	4	5	0/46	0/55	0/64	0/72	0/59	
M1	1	1	1	2	4	7	7	0/59	0/69	0/78	0/85	0/73	
M2	0	1	4	2	5	6	5	0/54	0/64	0/73	0/81	0/68	
M3	3	1	5	2	3	5	4	0/44	0/53	0/62	0/70	0/57	
M4	1	3	4	2	3	6	4	0/47	0/57	0/66	0/74	0/61	
M5	1	1	1	5	4	6	5	0/54	0/64	0/72	0/80	0/67	
M6	2	2	3	3	4	5	4	0/47	0/56	0/64	0/73	0/60	
M7	1	0	1	4	2	9	6	0/60	0/70	0/78	0/86	0/74	
M8	3	2	3	2	4	5	4	0/45	0/53	0/63	0/71	0/58	
M9	1	3	2	2	3	6	6	0/52	0/62	0/71	0/78	0/66	
M10	1	2	2	6	3	5	4	0/49	0/58	0/66	0/74	0/62	
M11	2	1	1	5	3	6	5	0/52	0/61	0/69	0/77	0/65	
M12	0	1	0	2	6	7	7	0/63	0/73	0/82	0/89	0/76	

جدول ۳. نظرات خبرگان در مرحله دوم دلفی

ردیف	کاملاً مخالفم	نسبتاً مخالفم	مخالفم	نظری ندارم	موافقم	نسبتاً موافقم	کاملاً موافقم	عدد فازی اول	عدد فازی دوم	عدد فازی سوم	چهارم	عدد فازی فازی	میانگین قطعی
Li2	2	3	4	2	2	5	5	0/45	0/54	0/63	0/71	0/59	
Li3	0	3	4	4	3	5	4	0/47	0/57	0/66	0/74	0/61	
Li4	0	1	2	4	4	6	6	0/57	0/67	0/75	0/83	0/70	
Li5	2	4	2	5	2	4	4	0/43	0/52	0/60	0/68	0/55	
Li6	0	0	3	3	5	6	6	0/58	0/68	0/77	0/84	0/72	
Li7	1	1	4	4	4	5	4	0/49	0/59	0/67	0/75	0/62	
Li8	1	3	2	3	5	3	6	0/49	0/59	0/67	0/75	0/63	
Li9	1	1	2	1	2	7	9	0/70	0/61	0/80	0/86	0/74	
Li10	2	1	3	4	5	4	4	0/47	0/56	0/64	0/73	0/60	
SC2	1	4	3	4	2	3	6	0/46	0/55	0/63	0/71	0/59	
SC3	0	1	2	2	5	6	7	0/59	0/69	0/78	0/85	0/73	
SC4	1	3	2	3	5	4	4	0/48	0/58	0/67	0/75	0/62	
SC5	2	1	2	3	6	5	4	0/50	0/59	0/68	0/76	0/63	
SC6	2	1	5	3	2	4	6	0/47	0/57	0/65	0/73	0/60	
SC7	1	2	3	3	5	4	4	0/49	0/58	0/67	0/75	0/62	
SC9	1	2	2	5	3	4	6	0/51	0/60	0/68	0/76	0/64	
SC10	2	3	3	2	4	6	6	0/47	0/56	0/65	0/73	0/60	
SC11	0	2	1	3	3	6	8	0/60	0/70	0/78	0/85	0/73	
SC13	1	1	1	1	5	5	9	0/60	0/70	0/80	0/86	0/74	
SC14	1	2	2	3	5	5	5	0/51	0/61	0/70	0/77	0/65	
SC15	2	3	2	3	2	5	6	0/49	0/58	0/67	0/74	0/62	
SC16	3	2	3	2	5	5	5	0/46	0/54	0/63	0/71	0/58	
SC17	1	1	1	2	6	7	6	0/58	0/68	0/77	0/84	0/72	
SC18	1	3	2	3	4	5	5	0/50	0/59	0/68	0/76	0/63	
SC20	1	1	2	2	6	7	6	0/57	0/67	0/76	0/83	0/70	
SC21	1	2	3	3	5	4	4	0/49	0/58	0/67	0/75	0/62	
SC22	3	2	3	3	1	5	6	0/47	0/56	0/64	0/72	0/60	
SC23	2	1	3	4	5	5	5	0/49	0/58	0/67	0/74	0/62	
W1	2	1	3	2	6	6	6	0/52	0/61	0/70	0/78	0/65	
W2	1	2	0	2	3	6	9	0/60	0/70	0/79	0/85	0/74	
W3	2	2	2	2	3	6	6	0/52	0/61	0/70	0/77	0/65	
W4	1	2	2	2	5	5	5	0/52	0/61	0/70	0/78	0/65	
W6	1	2	3	2	6	6	6	0/53	0/62	0/71	0/79	0/66	
W7	2	1	2	3	3	5	7	0/53	0/63	0/71	0/78	0/66	
W8	1	1	1	2	4	6	8	0/60	0/69	0/78	0/85	0/73	
W9	0	1	1	1	5	7	7	0/61	0/71	0/80	0/87	0/75	
W10	3	1	4	3	4	4	4	0/44	0/53	0/61	0/70	0/57	
W11	2	3	2	4	4	4	4	0/45	0/54	0/62	0/70	0/58	
W14	2	1	5	3	2	5	5	0/47	0/56	0/65	0/73	0/60	
M2	0	1	4	2	3	6	7	0/57	0/67	0/76	0/83	0/70	
M3	3	1	5	2	2	5	5	0/45	0/54	0/63	0/71	0/58	
M4	1	3	4	2	3	5	5	0/47	0/57	0/66	0/74	0/61	
M5	1	1	1	2	3	7	8	0/60	0/70	0/79	0/86	0/73	
M6	2	2	3	3	3	5	5	0/48	0/57	0/66	0/73	0/61	
M8	2	2	2	2	4	5	6	0/51	0/60	0/69	0/77	0/64	
M9	1	2	1	2	3	6	8	0/58	0/67	0/77	0/83	0/71	
M10	1	2	2	3	5	5	5	0/51	0/61	0/70	0/77	0/65	
M11	2	1	1	4	4	5	6	0/53	0/62	0/70	0/78	0/66	

ابوطالبی شکور، فرنوش؛ کیوان حسینی، سیداصغر (۱۴۰۳). «نگاهی انتقادی به «توریسم بین‌المللی» از منظر نظریه وابستگی»، مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل، ۷(۱)، ۸۹-۷۰.

DOI: 10.22126/ipes.2023.9028.1568

احمدی، شهرزاد و سعیدی، پرویز (۱۴۰۰). «شناسایی پیشران‌های آینده تفکر استراتژیک مدیران در نظام بودجه‌ریزی ایران با رویکرد آینده‌پژوهی»، پژوهش‌های برنامه و توسعه، ۲(۱)، ۱۰۹-۸۱.

DOI: 10.22034/pbr.2021.129155

ایجابی، ابراهیم؛ کولیوند، خلیل و متقی، حمید (۱۴۰۲). «تحلیل لایه‌لایه‌ای علل جنگ‌های آینده غرب آسیا»، سیاست دفاعی، ۳۲(۱۲۵)، ۱۹۵-۱۵۹.

DOI: 20.1001.1.10255087.1402.32.125.6.8

بسطامی‌نژاد، محمود؛ طالب‌پور، اکبر و میرزایی، خلیل (۱۴۰۰). «معمای توسعه‌نیافتگی ایران از دیدگاه صاحب‌نظران علوم اجتماعی»، علوم اجتماعی، ۱۵(۲)، ۴۶-۲۱.

خورشیدی آزاد، مهدی؛ حضرتی صومعه، زهرا و ودیعه، ساسان (۱۴۰۰). «شناسایی مؤلفه‌های اثرگذار بر عدم تحقق توسعه اقتصادی در جمهوری اسلامی ایران»، جامعه‌شناسی سیاسی

انقلاب اسلامی، ۲(۶)، ۲۰۵-۱۸۷.2.2.9.2.1400.2.27835200.1400.2.2.9.2.187-205

ذوالفقاریان، محمدرضا؛ حاجی‌حسینی، سعید و آماده، حسین (۱۴۰۳). «واکاوی علل عدم تطابق قوانین برنامه توسعه و بودجه سالیانه با استفاده از رویکرد دیمتل و نمودارهای علی-معلولی»، پژوهش‌های راهبردی بودجه و مالیه، ۵(۲)، ۱۰۴-۷۷.

DOI: 20.1001.1.27171809.1403.5.2.3.2

زکی‌پور، نعمت‌الله (۱۴۰۳). «موانع توسعه‌نیافتگی تاریخی ایران از منظر همایون کاتوزیان»، یافته‌های تاریخی، ۱(۱)، ۲۳-۱۳.

DOI: 10.30466/jhf.2024.121517

سرلکی، احسان و حسن‌بیگی، سیدرضا (۱۳۹۸). «پتانسیل‌های تولید و موانع فنی توسعه و بهره‌برداری از انرژی‌های تجدیدپذیر در ایران»، انرژی‌های تجدیدپذیر و نو، ۶(۱)، ۲۵-۱۴.

DOI: 20.1001.1.24234931.1398.6.1.3.3

شیروانی ناغانی، مسلم و کولیوند، خلیل (۱۴۰۳). «ریشه‌یابی تمایل ایرانیان به سرمایه‌گذاری در ترکیه به روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها»، مطالعات سیاسی جهان اسلام، ۱۳(۱)، ۷۳-۵۱.

DOI: 10.30479/psiw.2024.19527.3280

صفایی، امیر (۱۴۰۱). «نظریه سیاستی و برنامه‌ریزی محیط زیست (مطالعه موردی: نظریه توسعه پایدار)»، اندیشه راهبردی شهرسازی، ۱(۱)، ۱۲۴-۱۱۳.

DOI: 10.30479/ut.2022.17367.1106

عطائی، پوریا؛ نوروزی، آرش و ایزدی، نسیم (۲۰۲۱). «انتقال یادگیری: چشم‌انداز هدفمند در آموزش عالی و توسعه پایدار ایران»، آینده‌پژوهی، آموزش عالی و توسعه پایدار، ۱(۱)، ۲۵۶-۲۴۱.

کمالی، یحیی؛ شیخ‌زاده جوشانی، صدیقه و حسین عسکری، فرزانه (۱۴۰۰). «چالش‌های تدوین سیاست‌های توسعه در ایران (برنامه‌های پنج‌ساله توسعه)»، *پژوهش‌های برنامه و توسعه*، ۲(۴).

DOI: 10.22034/pbr.2022.306819.1168.۹۵-۱۲۶

کولیوند، خلیل و ساعدی، بیژن (۱۴۰۲). «تحلیل لایه‌ای علل تزلزل‌آفرین نظم حاکم بر منطقه جنوب غرب آسیا»، *مدیریت دفاع هوایی*، ۲(۲)، ۳۰-۶۳.

گرگانی فیروزجاه، احمد و فرجی، امین (۱۴۰۳). «فرا ترکیب بررسی علل عدم موفقیت پیاده‌سازی طرح‌های آمایش سرزمین استان‌ها»، *فصلنامه نگرش مدیریت راهبردی*، ۲(۲)، ۷۹-۱۱۲.

محمدی، حمید؛ دیوسالار، یدالله؛ صلواتی، گل‌نساء و بشیرمشهدی، محدثه (۱۴۰۲). «واکاوی مسائل توسعه دانش‌بنیان در ایران با تأکید بر نوآوری»، *پژوهش‌های برنامه و توسعه*، ۴(۱)، ۱۰۱-۱۳۵.

DOI: 10.22034/pbr.2023.363595.1277

موسوی، سیدمحمدرضا؛ ابطحی، سیدمصطفی؛ مطلبی، مسعود و بیات، بهرام (۱۳۹۹). «موانع توسعه سیاسی در ایران معاصر با تأکید بر هویت سیاسی و فرهنگی»، *فصلنامه تخصصی علوم سیاسی*، ۱۶(۵۰)، ۲۱-۳۸.

میرحسینی، زهرا و عباس‌پور، زهرا (۱۴۰۲). «شناسایی موانع و عوامل بازدارنده مشارکت زنان در اقتصاد و توسعه»، *جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه*، ۱۲(۱)، ۱۷۷-۲۰۳.

DOI: 10.22034/jeds.2023.55694.1714

ویشلقی، مهدیه؛ مقدم، علیرضا؛ سپهوند، رضا و آذر، عادل (۱۴۰۱). «شناسایی و اولویت‌بندی پیامدهای عدم نوسازی راهبردی در سازمان‌های توسعه‌ای ایران با محوریت سیاست‌های کلی

نظام در بخش صنعت»، *سیاست‌های راهبردی و کلان*، ۱۰(۳۸)، ۳۸۷-۳۶۴.

DOI: 10.30507/jmsp.2022.320136.2350

Elling, R. H. (2020). Industrialization and occupational health in underdeveloped countries. In *Imperialism, Health and Medicine* (pp. 207-233). Routledge. <https://doi.org/10.2190/MQDB-PRC3-9P6W-M76D>

Frank, A. G. (2023). The development of underdevelopment. In *Imperialism* (pp. 26-36). Routledge.

Furtado, C. (2022). Underdevelopment and dependence: the fundamental connections. In *Development Economics* (pp. 7-15). Routledge.

Gillpatrick, T., Boğa, S., & Aldanmaz, O. (2022). How can blockchain contribute to developing country economies? A literature review on application areas. *Economics*, 10(1), 105-128. DOI: 10.2478/eoik-2022-0009

Hoque, Z., & Kaufman, M. (2024). Incarnation and decay: reconciling the organizational decision-making and organizational institutional theory perspectives on budgetary research. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 37(9), 275-304. <https://doi.org/10.1108/AAAJ-07-2023-6554>

- Liu, J., Liang, J., Ding, J., Zhang, G., Zeng, X., Yang, Q. & Gao, W. (2021). Microfiber pollution: an ongoing major environmental issue related to the sustainable development of textile and clothing industry. *Environment, Development and Sustainability*, 23, 11240-11256. <https://doi.org/10.1007/s10668-020-01173-3>
- Machado, P. S., & Trigg, A. B. (2021). On absolute and comparative advantage in international trade: A Pasinetti pure labour approach. *Structural Change and Economic Dynamics*, 59, 375-383. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2021.09.005>
- Mungoli, N. (2023). Leveraging AI and Technology to Address the Challenges of Underdeveloped Countries. *Journal of Electrical Electronics Engineering*, 2(3), 211-216.
- Neubert, D. (2022). Do Western sociological concepts apply globally? Towards a global sociology. *Sociology*, 56(5), 930-945. <https://doi.org/10.1177/00380385211063341>
- Sanders, D. (2023). *The struggle for health: medicine and the politics of underdevelopment*. Oxford University Press.
- Shaykhmahmodi, P., & Massoudnia, H. (2023). Political Economy of Development: An Analysis of the Role of State in Iranian Underdevelopment Process. *International Journal of New Political Economy*, 4(1), 1-27. DOI: 10.48308/jep.4.1.1
- Sun, Z., Sun, X., Wang, W., & Wang, W. (2025). Digital transformation and greenwashing in environmental, social, and governance disclosure: Does investor attention matter?. *Business Ethics, the Environment & Responsibility*, 34(1), 81-102. <https://doi.org/10.1111/beer.12585>
- Teixeira, T. (2024). State power, Global Production Networks, and underdevelopment: examining South Carolina's success in fostering strategic coupling. *ZFW—Advances in Economic Geography*, 68(3-4), 213-225. <https://doi.org/10.1515/zfw-2024-0044>
- Thaha, R., & Galib, W. K. (2022). Analysis of Modernization Theory in the Perspective of Rostow's Economic Growth Theory. *Journal of Judikultura*, 1(1), 24-30.
- Wahab, A. (2024). Two Decades of Causal Layered Analysis: A Bibliometric Analysis and Review (2000–2022). *World Futures Review*, 19467567241249712. <https://doi.org/10.1177/19467567241249712>
- Wilson, D. E., & Inayatullah, S. (2024). Embodied CLA: The Role of Polyvagal Theory in Futures Methodology-A Conversation with Sohail Inayatullah and Debra Em Wilson. *Journal of Futures Studies*, 29(1). DOI: 10.6531/JFS.202409_29 (1).0007

Barriers to Development in Iran: A Causal Layered Approach to Diagnosis and Strategic Foresight

Khalil Koulivand*
Rohollah Bayat**
Ahmadreza Talebiyan**

Received: 13 March 2025

Accepted: 30 July 2025

Vol.6, No.22, Summer 2025

Abstract

Development is a fundamental objective for all nations; however, Iran has faced persistent and complex challenges in achieving it. This study applies a Causal Layered Analysis (CLA) approach to investigate the root causes of underdevelopment in Iran, with the aim of identifying critical barriers and proposing forward-looking solutions. Adopting a qualitative research methodology, the study began with 11 semi-structured interviews with subject-matter experts and reached theoretical saturation after three additional interviews, resulting in a total of 23 participants.

The analysis was conducted across CLA's four distinct layers: -Litany layer: 11 surface-level causes; -Social/structural layer: 24 systemic and institutional causes; -Worldview/discourse layer: 14 ideological and cultural narratives; -Myths and metaphors layer: 12 deep-rooted symbolic and cultural constructs. These multilayered insights offer a comprehensive understanding of the underdevelopment dynamic in Iran and serve as a foundation for designing future-oriented policy interventions.

Subsequently, through three rounds of the Fuzzy Delphi method, 27 out of the initial 61 identified causes were validated by expert consensus. The most significant final factors include international sanctions, brain drain, mismanagement, the rentier nature of the economy, bureaucratic inefficiency, conflicting national discourses, and deep-seated negative developmental metaphors. The study's findings indicate that Iran's underdevelopment is not merely the result of surface-level issues but is deeply embedded in its economic, social, and cultural structures. Addressing these challenges will require comprehensive structural reforms, a shift in prevailing attitudes, and strategically targeted policymaking.

Keywords: Causal Layered Analysis, Underdevelopment, Iran, Analytical Approach, Barriers and Solutions

JEL Classification: O11, O15, O21, O43, P21

* PhD student in Futures Studies, Imam Khomeini International University, Qazvin and lecturer at Khatam Anbiya Air Defense University, Tehran, Iran, (Corresponding Author).

Email: K.Koulivand@edu.ikiu.ac.ir

** Associate Professor, Department of Accounting and Faculty Member, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran.

*** Faculty Member and Assistant Professor, Khatam Anbiya Air Defense University, Tehran, Iran.